

MONIKA TROJANOWSKA

Poziom rozwoju moralnego adolescentów a sposoby spostrzegania zagrożeń i reagowanie na zagrożenia

Level of Adolescent's Moral Development as well as Ways of Threats Perception and Respond to Threats

Centrum Edukacyjno-Terapeutyczne w Jelczu-Laskowicach

Streszczenie

Wprowadzenie. Okres adolescencji jest przełomowym momentem w życiu człowieka. Jest to czas budowania własnej tożsamości, zdobywania autonomii i niezależności, uczenia się funkcjonowania w nowych rolach społecznych. Wyzwania, które stoją przed młodym człowiekiem to dla niego niejednokrotnie sytuacja trudna, stresująca. Ważne zatem dla dalszego rozwoju osobistego staje się zagadnienie dotyczące sposobów i uwarunkowań określających proces radzenia sobie z trudnościami.

Cel pracy. Uzyskanie odpowiedzi na pytanie o związek między poziomem rozwoju moralnego badanej młodzieży jako jednym z podmiotowych uwarunkowań procesu radzenia sobie ze stresem a sposobem interpretowania zagrożeń i uruchamianie w ich obliczu aktywności obronnej. Podstawą teoretyczną artykułu jest funkcjonalno-czynnościowe ujęcie obron psychologicznych według Senejko oraz koncepcja rozwoju moralnego według Resta.

Materiał i metody. W badaniu wzięła udział młodzież z wrocławskich szkół gimnazjalnych i ponadgimnazjalnych: 47 dziewcząt i 34 chłopców, łączne 81 osób. Respondenci udzielali odpowiedzi na pytania zawarte w dwóch kwestionariuszach: Kwestionariuszu PSPDQ i Teście Rozumienia Problemów DIT.

Wyniki. Problemy egzystencjalne są najczęściej wskazywanym przez badanych adolescentów zagrożeniem, które jest spostrzegane w kategoriach sytuacji opisanej jako utrudnienie/uniemożliwienie. Najliczniejszą grupą wśród badanych była młodzież, która osiągnęła IV stadium rozwoju moralnego (orientacja na prawo), mniej liczną młodzież z poziomu pryncypializmu, a najmniej liczną adolescenci z III stadium (orientacja na wzajemne porozumienie). Osoby będące w IV stadium rozwoju moralnego (orientacja na prawo) wykazują słabszą tendencję do oceny typowego zagrożenia w kategoriach uniemożliwienie/trudnienie. Adolescenci o dominującym stadium IV istotnie rzadziej od dorastających z III poziomu rozumowania moralnego przejawiają w sytuacji typowych zagrożeń niekonstruktywną obronę psychiczną, zwaną emocjonalno-fizjologicznym odreagowaniem.

Wnioski. Zdecydowana większość respondentów osiągnęła IV stadium rozumowania moralnego. Najważniejszym motywem wyznaczającym i kierunkującym aktywność badanej młodzieży jest dążenie do budowania własnej tożsamości. Nastolatki na tym poziomie rozwoju moralnego, spostrzegając zagrożenie jako przekraczające ich możliwości poradcze, stosunkowo rzadko w czasie trwania tego zagrożenia zmieniają swoją ocenę na bardziej optymistyczną (Piel. Zdr. Publ. 2014, 4, 1, 41–52).

Słowa kluczowe: obrony psychologiczne, rozwój moralny, adolescenci.

Abstract

Background. Adolescence period is a crucial moment in the human life. It is a time to build own identity, gain autonomy and independence, learn to function in new social roles. Challenges which stand before the young man many times constitute a difficult and stressful situation. Therefore, for further personal development crucial becomes the issue concerning ways and conditions which determine the process of dealing with problems.

Objectives. The aim of this work is to answer a question about relation between the moral development level of examined young people and a way to interpret threats as well as defense activity actuated in their view. Theoretical base constitutes functional – applicative recognition of psychological defenses and moral development concept according to Rest.

Material and Methods. Young people from Wrocław secondary school and post-secondary schools participated in the study: 47 girls and 34 boys, total 81 people. Respondents answered to questions from two questionnaires: PSPDQ Questionnaire (Psycho-Social and Psychic Defenses Questionnaire) and DIT Test (Defining Issues Test).

PSPDQ Questionnaire diagnoses threatening situations, respond to threats and psychological defense actuated in their view. DIT Test allows to evaluate the achieved by examined stage of moral development.

Results. Existential problems are most often indicated by examined adolescents with threat, which is perceived in terms of described situation as encumbrance/prevent. The largest group amongst examined constituted young people, which achieved IV stage of moral development (sense of direction to the right), less young people from the principlism level, and the smallest group were adolescents from III stage (sense of direction to the mutual agreement). Persons in the fourth stage of moral development (sense of direction to the right) show a weaker tendency to evaluate typical threat in encumbrance/prevent categories. Adolescents with dominant IV stage, significantly rarely than growing up, from the third level of moral reasoning, in typical threats situation show a non-constructive psychological defense, called emotional – physiological reaction.

Conclusions. Straight majority of respondents achieved IV stage of moral reasoning. The most important motive, which appoint and direct the activity of examined youth, is an aspiration to build own identity. Adolescents on this moral development level, perceiving threat as exceeding their preventive possibilities, relatively rarely in a course of lasting this threat, change their evaluation on more optimistic (Piel. Zdr. Publ. 2014, 4, 1, 41–52).

Key words: psychological defenses, moral development, adolescent.

Okres adolescencji jest ważnym etapem w życiu człowieka. Problemy, jakie stają na drodze do budowania własnej tożsamości, zdobywania autonomii i niezależności, uczenia się funkcjonowania w nowych rolach społecznych niejednokrotnie wiążą się z doświadczaniem różnego rodzaju trudności [1–4]. Rozwój moralny, obok rozwoju fizjologicznego, poznawczego i społeczno-emocjonalnego, jest ważnym aspektem w procesie krystalizowania dojrzałej tożsamości osobowej, zdolnej do nawiązywania i utrzymywania satysfakcjonujących, opierających się na wzajemnym szacunku relacji z innymi. Ugruntowany system przekonań i wartości pozwala na podejmowanie wyzwań, jakie niesie ze sobą życie, stanowi punkt odniesienia, wedle którego podmiot ocenia zachowanie swoje oraz innych ludzi i chroni przed zwątpieniem, rozpaczą, utratą sensu życia [4]. Nierozerwalnie zatem wiąże się z procesem radzenia sobie w trudnych, kryzysowych sytuacjach, których nie brakuje w okresie adolescencji. Na ten okres, zgodnie z teorią Resta [5], przypadają 3 kolejne stadia rozwoju moralnego: III stadium zwane orientacją na wzajemne porozumienie (uwzględnianie w swoim działaniu potrzeby i uczucia innych osób oraz dążenie do uzyskania równowagi i kompromisu we wzajemnych interakcjach), IV stadium – orientacja na prawo (współdziałanie społeczne jest regulowane przez powszechnie obowiązujące prawo formalne i obyczajowe, a zatem każda osoba jest zobligowana do postępowania zgodnego z normami, co stanowi gwarancję bezpieczeństwa), V stadium określane mianem pryncypializmu (istotą są tu nie tyle same prawa, a ich ustanowienie w drodze demokratycznych wyborów, a więc są one wyrazem woli i przekonań ogółu, co jednocześnie stanowi o konieczności ich przestrzegania).

Analizując sposób spostrzegania i reagowania na zagrożenia przez badanych nastolatków, odniesiono się do koncepcji funkcjonalno-czynnościowego ujęcia obron psychologicznych według Senejko [6, 7]. Zakłada ono, że osoba szacuje za-

grożenie (zakłócenie realizacji istotnych dla podmiotu potrzeb, wartości, itp.) na podstawie 3 źródeł informacji: siły doświadczanego lęku, ważności danej sytuacji, sugestii autorytetu. Postawa, jaką przyjmuje podmiot wobec zagrożenia może wyrażać się w postaci traktowania zdarzenia jako:

- silnego zagrożenia,
- słabego zagrożenia,
- zarówno silnego zagrożenia, jak i wyzwania, ale z przewagą zagrożenia,
- zarówno silnego zagrożenia, jak i wyzwania, ale z przewagą wyzwania.

Osoba dokonuje ponadto oceny danego zagrożenia z uwagi na możliwości poradzenia sobie z nim. W związku z powyższym można mówić o 4 różnych ocenach, takich jak:

- utrudnienie, gdy jest możliwe poradzenie sobie z zagrożeniem,
- uniemożliwienie, gdy osoba nie dostrzega szans na przezwyciężenie zagrożenia,
- uniemożliwienie/utrudnienie – w miarę trwania trudnej sytuacji początkowo ocenionej jako uniemożliwienie podmiot zaczyna spostrzegać możliwości poradzenia sobie z sytuacją,
- utrudnienie/uniemożliwienie – w czasie trwania zagrożenia podmiot uświadamia sobie, że jednak nie ma możliwości poradzenia sobie.

W odpowiedzi na zagrożenia adolescenci mogą uruchamiać określoną aktywność obronną. W koncepcji Senejko [6, 7] wyróżnia się obrony psychologiczne (wykorzystujące wewnętrzne, psychiczne zasoby jednostki) i psychospołeczne (zakładające konieczność wchodzenia w relacje społeczne), które z kolei dzielą się na konstruktywne (sprzyjające rozwojowi) i niekonstruktywne (nierozwojowe w krótkim odcinku czasowym).

Celem pracy jest ustalenie, czy istnieją powiązania między poziomem rozwoju moralnego badanej młodzieży a sposobem spostrzegania i reagowania na zagrożenia. W związku z powyższym postawiono następujące pytania badawcze:

- czy istnieje związek między podstawą subiek-

tywnego szacowania zagrożenia a konkretnym zagrożeniem wyznaczonym przez badanego i typowymi zagrożeniami doświadczanymi przez adolescentów?

– czy istnieje związek między uogólnioną postawą wobec konkretnego zagrożenia, jego oceną a podstawą subiektywnego szacowania zagrożeń i typową oceną zagrożeń?

– czy istnieje związek między rodzajem konkretnych i typowych zagrożeń a oceną zagrożenia konkretnego i typowego oraz uogólnioną postawą wobec konkretnego zagrożenia?

– czy istnieje związek między podstawą subiektywnego szacowania zagrożenia a poziomem rozwoju moralnego?

– czy istnieje związek między uogólnioną postawą wobec konkretnego zagrożenia, jego oceną i typową oceną zagrożeń a poziomem rozwoju moralnego?

– czy istnieje związek między rodzajem konkretnych i typowych zagrożeń a poziomem rozwoju moralnego?

– czy istnieje związek między obronami stosowanymi przez adolescentów w sytuacji konkretnego zagrożenia a poziomem rozwoju moralnego?

– czy istnieje związek między obronami stosowanymi przez adolescentów w sytuacji typowego zagrożenia a poziomem rozwoju moralnego?

Material i metody

Osoby, które wzięły udział w badaniu to młodzież w wieku 14–16 lat. Są to uczniowie wrocławskich szkół gimnazjalnych i licealnych – 81 osób, w tym 47 dziewcząt i 34 chłopców.

Badani udzielali odpowiedzi na pytania zawarte w dwóch kwestionariuszach:

Kwestionariuszu PSPDQ (*Psycho-Social and Psychic Defences Questionnaire* – Kwestionariusz Obron Psychospołecznych i Psychiczych) oraz Teście Rozumienia Problemów DIT (*Defining Issues Test*).

Kwestionariusz PSPDQ [6, 7] rozpoznaje zagrożenia z 6 grup problemów (problemy rodzinne, szkolne lub zawodowe, z sympatią, towarzyskie, incydenty społeczne, problemy egzystencjalne) oraz obrony psychiczne i psychospołeczne w ich wymiarze konstruktywnym i niekonstruktywnym.

Kwestionariusz składa się z 11 pytań i 2 list. Pierwsza lista zawiera 36 pozycji opisujących sytuacje mogące stanowić zagrożenie. Druga lista obejmuje 48 pozycji i dotyczy reakcji, jakie mogą pojawiać się w odpowiedzi na zagrożenie.

Kwestionariusz PSPDQ ma trzyczęściową strukturę, a pierwsza część zawiera:

– podstawowe dane o badanej osobie, takie jak: wiek, płeć, szkoła, wykształcenie rodziców itd.;

– informacje mówiące o tym, na jakiej podstawie osoba ocenia sytuację jako zagrażającą: 1) ważność, 2) intensywność lęku, 3) sugestie autorytetu (I pytanie);

– informacje dotyczące różnic w doświadczaniu zagrożeń, biorąc pod uwagę okresy: dzieciństwa i adolescencji (I i II pytanie), a także grupę rówieśniczą jako punkt odniesienia dla twierdzenia o posiadaniu poczucia bycia zagrożonym częściej bądź rzadziej od innych nastolatków (V pytanie).

Druga część kwestionariusza PSPDQ, na którą składają się pytania: VI, VII, VIII, IX, odnosi się do konkretnego zagrożenia. Badana osoba jest proszona o przypomnienie sobie sytuacji, która była dla niej zagrażająca i opisanie swoich reakcji emocjonalnych, poznawczych i behawioralnych pojawiających się jako skutek tej sytuacji.

Trzecia część kwestionariusza PSPDQ, obejmująca pytania: IV, X, XI, koncentruje się na typowych sytuacjach, które nastolatek ocenia jako zagrażające oraz na reakcjach (obronach), jakie najczęściej przejawia, chcąc poradzić sobie z trudnościami.

Test Rozumienia Problemów DIT, którego autorem jest Rest [8], został opracowany w celu rozpoznawania poziomu rozwoju moralnego. Istotą testu są historyjki, które opisują problemy, dylematy natury moralnej, do których badany powinien się ustosunkować. Jest 6 właściwych opowiadań (pierwsze opowiadanie „Franciszek i samochód” pełni funkcję instruktażowego) zatytułowanych: „Heinz i lekarstwo”, „Zbiegły więzień”, „Gazeta”, „Dylemat lekarza”, „Studencki strajk okupacyjny”, „Pan Webster”, a do każdego z nich jest dołączony arkusz odpowiedzi.

Arkusz odpowiedzi jest zbudowany z 12 stwierdzeń, którym badana osoba ma za zadanie przypisać określoną, słuszną według niej ważność. Stwierdzenia te odnoszą się do wyróżnionych przez Restę stadiów rozwoju moralnego.

Dodatkowo kwestionariusz zawiera itemy składające się na tzw. „skalę kłamstwa M”, która informuje o postawie osoby wobec testu – określona wartość M ($M > 8$), świadczy o braku właściwej postawy do badania.

Wyniki

1. Związek między podstawą subiektywnego szacowania zagrożenia (ważność, siła lęku, sugestie autorytetu) a konkretnym zagrożeniem wyznaczonym przez badanego i typowymi zagrożeniami doświadczanymi przez adolescentów.

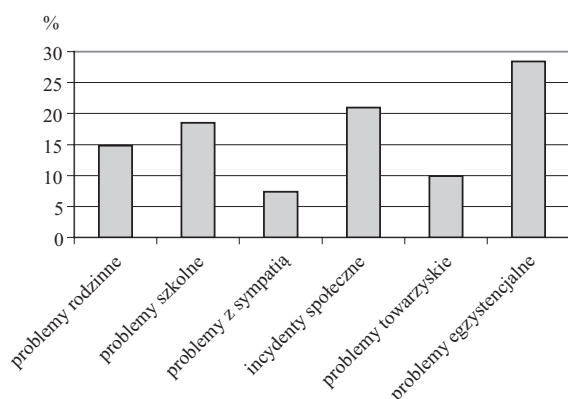
Analiza danych zebranych w toku przeprowadzonych badań pokazuje, że dorastająca młodzież zarówno myśląc o zagrożeniach typowych

(tj. najczęściej przez nich doświadczanych), jak i przypominając sobie konkretną sytuację, w której czuli się zagrożeni, najczęściej wymienia problemy związane z szeroko rozumianą kategorią zagrożeń o charakterze egzystencjalnym, następnie wskazuje na problemy z grupy zagrożeń społecznych, szkolnych i rodzinnych (ryc. 1 i 2).

Różnica pojawia się w przypadku zagrożeń dotyczących problemów towarzyskich i kłopotów z sympatią. Te pierwsze (towarzyskie) częściej są wskazywane jako konkretne zagrożenie, a w przypadku typowych sytuacji, młodzi częściej skłaniają się ku wymienianiu trudności w kontaktach z sympatią (ryc. 1 i 2).

Na podstawie przeprowadzonych badań można stwierdzić, że istnieją niezbyt duże, pozytywne powiązania między problemami egzystencjalnymi jako jedną z kategorii konkretnych zagrożeń a sugestią autorytetu jako podstawą subiektywnego szacowania zagrożeń (tab. 1).

Dokonana analiza uprawnia ponadto do twierdzenia o braku istotnych powiązań między typowymi zagrożeniami doświadczanymi przez adolescentów a podstawą subiektywnego szacowania zagrożeń.

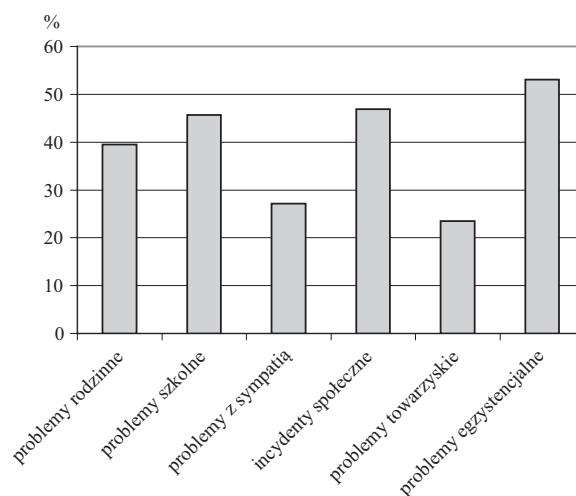
Ryc. 1. Procentowy rozkład kategorii konkretnych zagrożeń wskazywanych przez badanych adolescentów

Fig. 1. Graphical illustration of the percentage disintegration of real threats category, indicated by examined adolescents

2. Związek między uogólnioną postawą (słabe vs. silne zagrożenie; silniejsze zagrożenie, słabsze wyzwanie vs. silniejsze wyzwanie, słabsze zagrożenie) wobec konkretnego zagrożenia i jego oceną (utrudnienie, uniemożliwienie, uniemożliwienie/utrudnienie, utrudnienie/uniemożliwienie) a podstawą subiektywnego szacowania zagrożeń (ważność, siła lęku, sugestia autorytetu) i typową oceną zagrożeń.

Przeprowadzone badania nie wykazały istotnych powiązań między uogólnioną postawą wobec konkretnego zagrożenia, interpretowanych w kategoriach: słabe vs. silne zagrożenie; silniejsze zagrożenie, słabsze wyzwanie vs. silniejsze wyzwanie a podstawą subiektywnego szacowania zagrożenia (poczucie ważności, intensywność lęku, sugestia autorytetu).

Analiza zebranych danych, odnosząca się do drugiej części badawczego pytania, pozwala stwierdzić istnienie słabych, pozytywnych korelacji między oceną konkretnego zagrożenia w kategoriach utrudnienia/uniemożliwienia a szacowaniem tego zagrożenia na podstawie intrapsychicznego poczucia ważności danej sytuacji (tab. 2).

Ryc. 2. Procentowy rozkład kategorii typowych zagrożeń doświadczanych przez badanych adolescentów

Fig. 2. Graphical illustration of the percentage disintegration of typical threats category, experienced by examined adolescents

Tabela 1. Powiązania między podstawą subiektywnego szacowania zagrożeń a kategoriami konkretnych zagrożeń (współczynnik r-Pearsona)

Table 1. Relations between the subjective base to estimate threats and real threats category (r-Pearson)

Podstawa subiektywnego szacowania zagrożenia	Problemy szkolne	Problemy rodzinne	Problemy z sympatią	Incydenty społeczne	Problemy egzystencjalne	Problemy towarzyskie
Ważność	0,13	0,10	-0,16	0,01	-0,13	0,02
Intensywność lęku	-0,06	-0,16	0,03	0,10	0,06	0,01
Sugestia autorytetu	-0,21	-0,00	0,12	0,00	0,22*	-0,15

* $p < 0,05$.

Tabela 2. Powiązania między podstawą subiektywnego szacowania zagrożenia a procesem oceny konkretnego zagrożenia (współczynnik r-Pearsona)**Table 2.** Relations between the subjective base to estimate threat and real threat assessment process (r-Pearson)

Podstawa subiektywnego szacowania zagrożenia	Proces oceny konkretnego zagrożenia			
	utrudnienie	uniemożliwienie	uniemożliwienie/ /utrudnienie	utrudnienie/ /uniemożliwienie
Ważność	0,03	-0,04	-0,14	0,28*
Intensywność lęku	-0,13	0,14	0,00	0,00
Sugestia autorytetu	-0,01	-0,05	0,12	-0,12

* $p < 0,05$.

Analiza przeprowadzona w celu uzyskania odpowiedzi na trzecią część pytania badawczego, dotycząca związków między podstawą subiektywnego szacowania typowych zagrożeń a oceną tych zagrożeń, ujawniła istnienie niezbyt dużych, pozytywnych powiązań między oceną typowych zagrożeń, doświadczanych przez adolescentów w kategoriach utrudnienia/uniemożliwienia a szacowaniem tego rodzaju zagrożeń na podstawie sugestii autorytetu (tab. 3).

3. Związek między rodzajem konkretnych i typowych zagrożeń a oceną zagrożenia konkretnego i typowego oraz uogólnioną postawą wobec konkretnego zagrożenia.

Na podstawie uzyskanych wyników badań można wnioskować o istnieniu niezbyt dużych, pozytywnych związków między rodzajem konkretnego zagrożenia wskazanego przez badanego, jakim są problemy rodzinne a oceną tego zagrożenia, w kategoriach utrudnienia (tab. 4). Oznacza to, że im większą skłonność wykazuje badany do oceny konkretnego zagrożenia w kategoriach utrudnienia, tym częściej wymienia problemy rodzinne w kategoriach konkretnych zagrożeń.

Przeprowadzona analiza w odpowiedzi na drugą część badawczego pytania pozwala stwierdzić istnienie niezbyt dużych, pozytywnych związków między typowymi zagrożeniami, takimi jak: pro-

Tabela 3. Powiązania między podstawą subiektywnego szacowania zagrożenia a typową oceną zagrożeń (współczynnik r-Pearsona)**Table 3.** Relations between the subjective base to estimate threat and typical threats assessment (r-Pearson)

Podstawa subiektywnego szacowania zagrożenia	Typowa ocena zagrożeń			
	utrudnienie	uniemożliwienie	uniemożliwienie/ /utrudnienie	utrudnienie/ /uniemożliwienie
Ważność	0,04	-0,21	0,06	0,12
Intensywność lęku	-0,09	0,21	-0,16	0,13
Sugestia autorytetu	-0,09	0,02	-0,06	0,24*

* $p < 0,05$.**Tabela 4.** Powiązania między procesem oceny konkretnego zagrożenia a rodzajem tego zagrożenia (współczynnik r-Pearsona)**Table 4.** Relations between the real threat assessment process and this threat kind (r-Pearson)

Kategorie zagrożeń	Proces oceny konkretnego zagrożenia			
	utrudnienie	uniemożliwienie	uniemożliwienie/ /utrudnienie	utrudnienie/ /uniemożliwienie
Problemy szkolne	-0,03	0,08	-0,05	0,01
Problemy rodzinne	0,27*	-0,09	-0,13	-0,11
Problemy z sympatią	-0,02	0,05	0,01	-0,07
Incydenty społeczne	0,08	-0,16	0	0,13
Problemy egzystencjalne	-0,19	0	0,17	0,06
Problemy towarzyskie	-0,08	0,18	-0,04	-0,09

* $p < 0,05$.

blemy szkolne i problemy egzystencjalne a oceną tych zagrożeń w kategoriach uniemożliwienia (tab. 5). Oznacza to, że w miarę zwiększania skłonności osoby badanej do oceny typowego zagrożenia w kategoriach uniemożliwienia, częściej wskazuje ona na problemy szkolne i egzystencjalne jako rodzaj typowych zagrożeń.

Wyniki badań świadczą również o słabym, negatywnym związku istniejącym między oceną typowego zagrożenia, jakim są problemy egzystencjalne a ewaluacją owego zagrożenia w kategoriach utrudnienia (tab. 3). Oznacza to, że im bardziej osoba skłania się ku ocenie typowego zagrożenia w kategoriach utrudnienia, tym rzadziej podaje problemy egzystencjalne jako rodzaj typowych zagrożeń.

Na podstawie przeprowadzonych badań można ponadto wnioskować o istnieniu słabych, pozytywnych związków między problemami szkolnymi, jako wskazanym przez adolescentów rodzajem zagrożenia konkretnego a uogólnioną postawą wobec powyższego zagrożenia, wyrażającą się w postaci subiektywnego poczucia silniejszego zagrożenia, słabszego wyzwania (tab. 6).

Uzyskane wyniki wskazują również na istnienie niezbyt dużych, pozytywnych powiązań między

konkretnym zagrożeniem, jakim są problemy rodzinne a poczuciem silnego zagrożenia jako uogólnionej postawy respondenta, przejawianej wobec tego zagrożenia (tab. 6).

4. Związek między podstawą subiektywnego szacowania zagrożenia a poziomem rozwoju moralnego.

Analiza danych uzyskanych w badaniu pokazuje, że u ponad połowy respondentów (58%) dominującym stadium rozumowania moralnego jest poziom IV, określany w kategoriach Resta jako stadium orientacji na prawo. Nieco mniej, bo 41% badanych adolescentów funkcjonuje na poziomie pryncypializmu moralnego, a najmniejszą pod względem liczebności grupą jest młodzież będąca w III fazie, zwanej stadium orientacji na wzajemne porozumienie (1%).

Należy stwierdzić, że przeprowadzona analiza zebranych danych nie ujawniła istotnych powiązań między szacowaniem zagrożeń na podstawie subiektywnego poczucia ważności problemu, intensywności doświadczanego lęku, bądź sugestii autorytetu a dominującym stadium rozwoju moralnego.

5. Związek między uogólnioną postawą wobec konkretnego zagrożenia, jego oceną i typową oceną zagrożeń a poziomem rozwoju moralnego.

Tabela 5. Powiązania między procesem typowej oceny zagrożeń a rodzajem tych zagrożeń (współczynnik r-Pearsona)

Table 5. Relations between the typical threats assessment process and these threats kind (r-Pearson)

Kategorie typowych zagrożeń	Typowa ocena zagrożeń			
	utrudnienie	uniemożliwienie	uniemożliwienie/ /utrudnienie	utrudnienie/ /uniemożliwienie
Problemy szkolne	-0,04	0,23*	-0,10	-0,10
Problemy rodzinne	-0,02	0,08	-0,01	-0,07
Problemy z sympatią	-0,16	0,12	0,09	-0,03
Incydenty społeczne	0,00	0,03	-0,01	-0,03
Problemy egzystencjalne	-0,22*	0,24*	0,02	0,00

* $p < 0,05$.

Tabela 6. Powiązania między uogólnioną postawą wobec konkretnego zagrożenia a rodzajem tego zagrożenia (współczynnik r-Pearsona)

Table 6. Relations between the generalized attitude towards real threat and this threat kind (r-Pearson)

Kategorie konkretnych zagrożeń	Uogólniona postawa wobec konkretnego zagrożenia			
	zagrożenie słabe	zagrożenie silne	silniejsze zagrożenie, słabsze wyzwanie	silniejsze wyzwanie, słabsze zagrożenie
Problemy szkolne	-0,21	-0,13	0,22*	0,12
Problemy rodzinne	0,07	0,24*	-0,13	-0,19
Problemy z sympatią	0,16	0,06	-0,15	-0,07
Incydenty społeczne	0,11	-0,15	-0,19	0,21
Problemy egzystencjalne	-0,06	0,08	0,08	-0,09
Problemy towarzyskie	-0,01	-0,09	0,13	-0,02

* $p < 0,05$.

Uzyskane wyniki upoważniają do twierdzenia o istnieniu niezbyt dużych, ujemnych związków między typową oceną zagrożeń w kategoriach uniemożliwienie/utrudnienie a IV poziomem rozwoju moralnego, określanego zgodnie z teorią Resty jako stadium orientacji na prawo (tab. 7). Oznacza to, że osoby będące w IV stadium rozwoju moralnego (orientacja na prawo), wykazują słabszą tendencję do oceny typowego zagrożenia w kategoriach uniemożliwienie/utrudnienie.

Wyniki badań nie wskazują natomiast na występowanie istotnych korelacji między uogólnioną postawą wobec konkretnego zagrożenia oraz procesem oceny tego zagrożenia a poziomem rozwoju moralnego.

6. Związek między rodzajem konkretnych i typowych zagrożeń a poziomem rozwoju moralnego.

Przeprowadzone badania wskazują na istnienie słabej, dodatniej korelacji między problemami rodzinnymi, jako wyróżnioną przez respondentów kategorią zagrożeń konkretnych a III stadium rozwoju moralnego, określanego mianem orientacji na wzajemne porozumienie, zgodnie z terminologią Resty (tab. 8). Oznacza to, że osoby będące w III stadium rozwoju moralnego (orientacja na wzajemne

porozumienie) częściej wymieniają problemy rodzinne jako rodzaj konkretnego zagrożenia.

W celu głębszej analizy, zmierzającej w kierunku dokonania porównań między adolescentami z różnych poziomów rozwoju moralnego a wskazywanymi przez nich konkretnymi zagrożeniami, skorzystano ze statystyki *t*-Studenta dla prób niezależnych.

Na podstawie przeprowadzonej analizy można stwierdzić, że adolescenti, u których dominuje III stadium rozwoju moralnego, tj. orientacji na wzajemne porozumienie, istotnie częściej wskazują na problemy rodzinne jako rodzaj konkretnego zagrożenia, w porównaniu do młodzieży będącej w IV fazie (orientacji na prawo) i fazie pryncypializmu (tab. 9 i 10).

W przypadku pytania o powiązania zachodzące między poziomem rozwoju moralnego a typowymi zagrożeniami, wyniki analizy przedstawiają się w następujący sposób.

Na podstawie uzyskanych danych można stwierdzić, że istnieją nieduże, pozytywne powiązania między doświadczaniem problemów rodzinnych, jako typowych zagrożeń dla okresu adolescencji a III stadium rozwoju moralnego,

Tabela 7. Powiązania między poziomem rozwoju moralnego a typową oceną zagrożenia (współczynnik *r*-Pearsona)

Table 7. Relations between the moral development level and typical threats assessment (*r*-Pearson)

Typowa ocena zagrożenia	Poziom rozwoju moralnego		
	stadium III; orientacja na wzajemne porozumienie	stadium IV; orientacja na prawo	pryncypializm
Utrudnienie	-0,09	0,21	-0,19
Uniemożliwienie	-0,06	0,11	-0,1
Uniemożliwienie/utrudnienie	0,15	-0,22*	0,19
Utrudnienie/unieemożliwienie	-0,03	-0,14	0,15

* $p < 0,05$.

Tabela 8. Powiązania między poziomem rozwoju moralnego a rodzajem zagrożeń konkretnych (współczynnik *r*-Pearsona)

Table 8. Relations between the moral development level and real threats kind (*r*-Pearson)

Kategorie zagrożeń konkretnych	Poziom rozwoju moralnego		
	stadium III; orientacja na wzajemne porozumienie	stadium IV; orientacja na prawo	pryncypializm
Problemy szkolne	-0,05	0,08	-0,07
Problemy rodzinne	0,27*	-0,14	0,08
Problemy z sympatią	-0,03	0,15	-0,14
Incydenty społeczne	-0,06	0,13	-0,12
Problemy egzystencjalne	-0,07	-0,19	0,2
Problemy towarzyskie	-0,04	0,03	-0,02

* $p < 0,05$.

Tabela 9. Różnice między średnimi w zakresie dominującego stadium rozwoju moralnego (stadium III i pryncypializm) a problemami rodzinnymi jako zagrożeniem konkretnym (test *t*-Studenta dla prób niezależnych)

Table 9. Differences between averages in dominant moral development stage (III stage and principlism) and family problems as a real threat (*t*-student for independent attempts)

Kategorie konkretnych zagrożeń	Stadium III; orientacja na wzajemne porozumienie	Pryncypializm	t	Df	P
Problemy rodzinne	1,00	0,18	2,06	32,00	0,05

Tabela 10. Różnice między średnimi w zakresie dominującego stadium rozwoju moralnego (stadium IV i stadium III) a problemami rodzinnymi jako zagrożeniem konkretnym (test *t*-Studenta dla prób niezależnych)

Table 10. Differences between averages in dominant moral development stages (IV stage and III stage) and family problems as a real threat (*t*-student for independent attempts)

Kategorie konkretnych zagrożeń	Stadium IV; orientacja na prawo	Stadium III; orientacja na wzajemne porozumienie	t	Df	P
Problemy rodzinne	0,11	1,00	-2,84	46,00	0,01

Tabela 11. Powiązania między poziomem rozwoju moralnego a typowymi zagrożeniami (współczynnik *r*-Pearsona)

Table 11. Relations between the moral development level and typical threats (*r*-Pearson)

Kategorie typowych zagrożeń	Poziom rozwoju moralnego		
	stadium III; orientacja na wzajemne porozumienie	stadium IV; orientacja na prawo	pryncypializm
Problemy szkolne	-0,07	0,14	-0,12
Problemy rodzinne	0,32*	0,1	-0,17
Problemy z sympatią	-0,05	0,05	-0,03
Incydenty społeczne	-0,09	0,16	-0,14
Problemy egzystencjalne	0	-0,02	0,02
Problemy towarzyskie	-0,04	0,19	-0,18

* $p < 0,05$.

określanego jako orientacja na wzajemne porozumienie (tab. 11). Oznacza to, że osoby będące w III stadium rozwoju moralnego (orientacja na wzajemne porozumienie) częściej wskazują na problemy rodzinne jako rodzaj typowych zagrożeń.

Kontynuując i uszczegóławiając odpowiedź na powyższe pytanie, przeprowadzono analizę testem *t*-Studenta dla prób niezależnych, na podstawie której można wnioskować, że młodzież będąca w III stadium (orientacja na wzajemne porozumienie) funkcjonowania moralnego istotnie częściej doświadcza problemów rodzinnych, jako rodzaju typowych zagrożeń, w porównaniu z adolescentami będącymi w IV stadium (orientacja na prawo) i stadium pryncypializmu moralnego (tab. 12 i 13).

7. Związek między obronami stosowanymi przez adolescentów w sytuacji konkretnego zagrożenia a poziomem rozwoju moralnego.

Na podstawie przeprowadzonych badań można stwierdzić, że nie ma istotnych powiązań między obronami stosowanymi przez adolescentów w obliczu konkretnego zagrożenia a poziomem rozwoju moralnego.

8. Związek między obronami stosowanymi przez adolescentów w sytuacji typowego zagrożenia a poziomem rozwoju moralnego.

Uzyskane w badaniu wyniki wskazują na istnienie niezbyt dużych, pozytywnych powiązań między poziomem rozwoju moralnego, określanego w taki sposób jak stadium orientacji na wzajemne porozumienie a stosowaniem konstruktywnych obron psychicznych, takich jak: umysłowe opamiętanie zagrożenia (poznawcza analiza sytuacji i opracowanie strategii radzenia sobie) i psychiczna mobilizacja (pozytywne autosugestie) oraz konstruktywnych obron psychospołecznych w postaci afirmacyjnych kontaktów interpersonalnych (podkreślenie własnych i/lub cudzych pozytywnych cech w celu stworzenia sprzyjających radzeniu sobie warunków psychospołecznych) i intensyfikacji rutynowych czynności (np. sprzątanie, ćwiczenia fizyczne, wizyty towarzyskie) (tab. 14).

Przeprowadzona analiza testów *t*-Studenta dla prób niezależnych pozwala wnioskować, że adolescenti będący na poziomie III stadium rozwoju moralnego, w konfrontacji z sytuacją typowych dla

Tabela 12. Różnice między średnimi w zakresie dominującego stadium rozwoju moralnego (stadium IV i III) a problemami rodzinnymi jako typowym zagrożeniem dla adolescentów (test *t*-Studenta dla prób niezależnych)**Table 12.** Differences between averages in dominant moral development stages (IV stage and III stage) and family problems as a typical threat for adolescents (*t*-Student for independent attempts)

Kategorie typowych zagrożeń	Stadium IV; orientacja na prawo	Stadium III; orientacja na wzajemne porozumienie	t	df	P
Problemy rodzinne	0,62	3,00	-2,56	46,00	0,01

Tabela 13. Różnice między średnimi w zakresie dominującego stadium rozwoju moralnego (stadium III i pryncypializm) a problemami rodzinnymi jako typowym zagrożeniem dla adolescentów (test *t*-Studenta dla prób niezależnych)**Table 13.** Differences between averages in dominant moral development stages (III stage and principlism) and family problems as a typical threat for adolescents (*t*-Student for independent attempts)

Kategorie typowych zagrożeń	Pryncypializm	Stadium III; orientacja na wzajemne porozumienie	t	df	P
Problemy rodzinne	0,36	3,00	-3,98	32,00	0,00

Tabela 14. Powiązania między poziomem rozwoju moralnego a typowymi obronami, objawianymi przez adolescentów (współczynnik *r*-Pearsona)**Table 14.** Relations between the moral development level and typical defenses, manifested by adolescents (*r*-Pearson)

Obrony typowe	Poziom rozwoju moralnego		
	stadium III; orientacja na wzajemne porozumienie	stadium IV; orientacja na prawo	pryncypializm
Emocjonalno-fizjologiczne odreagowanie	0,21	-0,15	0,1
Wyparcie	0,07	-0,01	0,00
Uwrażliwienie	0,06	0	-0,01
Poznawcza reinterpretacja	0,17	0,02	-0,06
Psychiczna demobilizacja	-0,06	0,03	-0,01
Umysłowe opanowanie zagrożenia	0,27*	0,09	-0,15
Psychiczna mobilizacja	0,23*	0,13	-0,19
Samokontrola i relaksacja	-0,08	-0,02	0,04
Zaradczo-eksploracyjne zachowania	0,19	0,05	-0,09
Afirmacyjne formy kontaktu interpersonalnego	0,32*	-0,12	0,05
Identyfikacja z autorytetem	-0,04	0,09	-0,08
Intensyfikacja rutynowych zachowań	0,23*	0,01	-0,06
Zastępcze formy aktywności	-0,04	0,08	-0,07
Intensywne życie chwilą	-0,06	-0,04	0,05
Dewaluacyjne formy aktywności	0,06	-0,05	0,04
Pasywne/unikowe zachowania	-0,04	-0,04	0,05
Psychiczne obrony	0,12	0,15	-0,17
Psychospołeczne	-0,05	-0,06	0,07
Psychiczne niekonstruktywne	0,12	0,09	-0,12
Psychiczne konstruktywne	0,03	0,17	-0,18
Psychospołeczne konstruktywne	-0,1	-0,04	0,07
Psychospołeczne niekonstruktywne	0	-0,06	0,06

* $p < 0,05$.

Tabela 15. Różnice między średnimi w zakresie dominującego stadium rozwoju moralnego (stadium III i pryncypializm) a objawianymi obronami typowymi (test *t*-Studenta dla prób niezależnych)

Table 15. Differences between averages in dominant moral development stages (III stage and principlism) and manifested typical defenses (*t*-Student for independent attempts)

Obrony typowe	Pryncypializm	Stadium III; orientacja na wzajemne porozumienie	t	df	P
Umysłowe opanowanie zagrożenia	1,09	6,00	-3,21	32,00	0,00
Psychiczna mobilizacja	0,91	5,00	-2,67	32,00	0,01
Afirmacyjne formy kontaktów interpersonalnych	0,79	4,00	-2,65	32,00	0,01
Intensyfikacja rutynowych zachowań	0,61	3,00	-2,23	32,00	0,03

Tabela 16. Różnice między średnimi w zakresie dominującego stadium rozwoju moralnego (stadium IV i III) a przejawianymi obronami typowymi (test *t*-Studenta dla prób niezależnych)

Table 16. Differences between averages in dominant moral development stages (IV stage and III stage) and manifested typical defenses (*t*-Student for independent attempts)

Obrony typowe	Stadium IV; orientacja na prawo	Stadium III; orientacja na wzajemne porozumienie	t	df	P
Emocjonalno-fizjologiczne odreagowanie	1,36	5,00	-2,26	46,00	0,03
Umysłowe opanowanie zagrożenia	1,60	6,00	-2,15	46,00	0,04
Afirmacyjne formy kontaktów interpersonalnych	0,59	4,00	-3,30	45,00	0,00

tego okresu zagrożeń istotnie częściej stosują konstruktywne obrony psychiczne i psychospołeczne w postaci umysłowego opanowania zagrożenia i afirmacyjnych kontaktów interpersonalnych w porównaniu z młodzieżą będącą w stadium IV (orientacja na prawo) i fazie pryncypialnej (tab. 15 i 16).

Zaobserwowano ponadto, że młodzież (dominujące III stadium) istotnie częściej w obliczu typowych zagrożeń objawia psychiczną obronę konstruktywną, jaką jest psychiczna mobilizacja oraz psychospołeczne obrony konstruktywne w postaci intensyfikacji rutynowych czynności, w porównaniu z osobami, u których w rozwoju moralnym dominuje stadium pryncypialne (tab. 14).

Powyższe wyniki świadczą również o tym, że adolescenci o dominującym stadium IV istotnie rzadziej od dorastających z III poziomu rozumowania moralnego przejawiają w sytuacji typowych zagrożeń niekonstruktywną obronę psychiczną, zwaną emocjonalno-fizjologicznym odreagowaniem (nadmiernie silne reakcje fizjologiczne utrudniające uruchomienie obron konstruktywnych, np. biegunki, kołatanie serca) (tab. 16).

Odnosząc się do powyższych wyników, należy mieć na uwadze, że liczebność grupy adolescentów będących w III fazie rozwoju moralnego była znacząco mała. Uzyskane wyniki mogą zatem stanowić jedynie pewien kierunek w interpretacji i z pewnością wymagają dalszej weryfikacji, uwzględniającej większą liczbę badanych będących w tym stadium rozwoju moralnego.

Omówienie

Przeprowadzone badania ujawniły, że najczęściej wskazywanymi przez adolescentów zagrożeniami są problemy egzystencjalne. Powyższe wyniki pozostają w sprzeczności z wynikami uzyskanymi w paralelnych badaniach Senejko [9], w których młodzież na pierwszym miejscu wśród zagrażających sytuacji stawiała problemy szkolne, tylko nieliczna grupa osób wskazała na problemy natury egzystencjalnej. Autorka funkcjonalno-czynnościowego ujęcia aktywności obronnej interpretuje taki obraz wyników, odwołując się do głównych standardów regulacji czynności podmiotu. Dla badanych nastolatków zatem budowanie własnej tożsamości, związane z problemami natury ontologicznej i aksjologicznej, nie było jeszcze krytycznym zadaniem życiowym. Analogiczna interpretacja identyfikowałaby motyw konstruowania tożsamości osobowej jako główny i aktualny dla badanych w niniejszym artykule adolescentów.

Uzyskane wyniki pokazały, że badana młodzież szacuje zagrożenia o charakterze egzystencjalnym na podstawie sugestii autorytetu. Powyższy wniosek pozostaje w sprzeczności z wynikami badań uzyskanymi przez Senejko [9], na podstawie których autorka ta wnioskuje brak występowania wyraźnych prawidłowości, jeśli chodzi o szacowanie problemów z tej grupy.

Badana młodzież wobec konkretnych zagrożeń, identyfikowanych na podstawie subiektywnego

go poczucia ważności danej działalności, częściej wykazuje tendencję do ewaluacji tego zagrożenia jako: w pierwszym odczuciu utrudnienie, a później natomiast jako uniemożliwienie. Wyniki te korespondują z zaobserwowaną przez Chlewińskiego, Tureikyte i Zaleskiego [2] prawidłowością, a mianowicie: im problemy dotyczą ważniejszych dla adolescenta treści, tym mniejsze dostrzega on szanse na ich rozwiązanie.

Respondenci doświadczają problemów rodzinnych (zagrożenie konkretne) jako silnych zagrożeń, niemniej jednak widzą szanse poradzenia sobie z nimi. Ten wniosek koresponduje z treściami omawianymi przez Obuchowską [4], która twierdzi, że konflikty i problemy rodzące się między adolescentami a ich rodzicami nie są tak częste i głębokie oraz mają raczej charakter pozorny, stanowiąc „jedynie «pole bitwy» dla wrogich uczuć, których geneza tkwi poza rodziną” [4]. Obuchowska [4] podkreśla ponadto, że mimo istniejących konfliktów, adolescentów i ich rodziców zwykle łączą pozytywne więzi emocjonalne.

Uzyskane wyniki pokazują, że adolescenti będący w IV stadium rozwoju moralnego stosunkowo rzadko przyjmują wobec zagrożenia subiektywnie klasyfikowanego jako typowe postawę zmienną, dynamiczną, charakteryzującą się początkowo przekonaniem o braku możliwości radzenia sobie z pojawiającymi się trudnościami, a postawa ta w czasie trwania zagrożenia ewoluje w kierunku uznania, że posiadane zasoby są wystarczające, by poradzić sobie z tego rodzaju zagrożeniem. Można zatem zaryzykować stwierdzenie, że adolescenti na tym poziomie rozwoju rozumowania moralnego nie są skłonni jeszcze do twórczego, aktywnego podejścia do problemów. Umiejętność przewartościowywania i przeformułowania pewnych ważnych dla podmiotu aspektów jego funkcjonowania, pojawia się dopiero według Obuchowskiej w stadium moralności postkonwencjonalnej, zgodnie z nomenklaturą Kohlberga [4], które zwykle przypada na okres późnej adolescencji.

Adolescenti o dominującym III stadium rozumowania moralnego częściej od swoich rówieśników będących w IV stadium stosują psychiczną niekonstruktywną obronę w postaci emocjonalno-fizjologicznego odreagowania, objawiającą się w postaci silnych emocjonalnych reakcji w obliczu zagrożenia. Jest to zgodne z opisem Obuchowskiej [4], która zwraca uwagę na częste na tym etapie rozwoju niedostosowanie reakcji emocjonalnych do zaistniałej sytuacji. Nieproporcjonalność emocjonalnych zachowań, labilność uczuciowa stanowią tło wczesnego etapu dojrzewania.

Wnioski

Interpretując dane dotyczące uzyskanych wyników badań, obejmujących swym zakresem uczniów wrocławskich szkół gimnazjalnych i licealnych (w wieku 14–16 r.ż.), można wysnuć wnioski, że dla tych nastolatków najważniejszym motywem wyznaczającym i ukierunkowującym ich aktywność jest dążenie do budowania własnej tożsamości. Motyw ten wiąże się z udzieleniem sobie odpowiedzi przez młodego człowieka na wiele ważnych pytań natury ontologicznej i aksjologicznej. Konstruowanie siebie, projektowanie własnego „ja”, poszukiwanie swojego miejsca w świecie, nadawanie sensu dokonywanym przez siebie wyborom i podejmowanym na ich podstawie działaniom okazuje się zadaniem niełatwym, niejednokrotnie rodzącym lęk i niepokój. Stąd też młodzi ludzie często wiązali proces budowania własnej tożsamości z doświadczaniem wielu zagrożeń, które w ich subiektywnym mniemaniu jawiły im się jako niemożliwe do przezwyciężenia. Takie percypowanie zagrożeń ujawnia tendencje do pesymistycznego ujmowania rzeczywistości, braku wiary we własne możliwości radzenia sobie z zagrożeniami stojącymi na drodze do realizacji ważnych wartości i potrzeb.

Obok problemów egzystencjalnych, silne zagrożenie dla badanych nastolatków stanowią problemy rodzinne oraz szkolne, choć te w opinii adolescentów rzadziej uzyskiwały status nierozwiązywalnych.

Okazało się, że zdecydowana większość badanej przez autorkę niniejszego artykułu młodzieży osiągnęła IV stadium rozumowania moralnego, którego głównym wyznacznikiem, zgodnie z teorią Resta, jest podporządkowanie się powszechnie obowiązującemu prawu, jako gwarantowi bezpieczeństwa, społecznego ładu i porządku.

Nastolatki na tym poziomie rozwoju moralnego spostrzegając zagrożenie jako przekraczające ich możliwości zaradcze, stosunkowo rzadko w czasie trwania tego zagrożenia zmieniają swoją ocenę na bardziej optymistyczną.

Adolescenti funkcjonujący na wyżej wspomnianym poziomie rozwoju moralnego oraz ci, którzy znajdują się w fazie pryncypialnej (stanowili oni nieco mniej liczną grupę), utożsamianej z moralnością autonomiczną, niezależną od autorytetów i grup rówieśniczych, rzadziej wskazywali na sferę rodzinną, jako źródło zagrożeń, w porównaniu z młodzieżą będącą w III stadium rozumowania moralnego (najmniej liczna grupa), w którym potrzeba afiliacji i społecznej aprobaty jest głównym czynnikiem determinującym zachowanie podmiotu.

Młodzież funkcjonująca na III poziomie rozwoju moralnego częściej od nastolatków w IV stadium i fazie pryncypializmu w obliczu zagrożenia stosowała takie konstruktywne obrony psychiczne, jak: umysłowe opanowanie zagrożenia i psychiczną mobilizację oraz konstruktywne psychospołeczne obrony w postaci afirmacyjnych form kontaktów interpersonalnych oraz intensyfikacji rutynowych czynności.

Adoleseenci o dominującym IV stadium rozwoju moralnego rzadziej od młodzieży będącej

w III stadium rozumowania moralnego objawiają psychiczną niekonstruktywną obronę w postaci emocjonalno-fizjologicznego odreagowania.

Niniejsza praca pozwala zorientować się w stanie i kondycji psychicznej badanej młodzieży. Warto byłoby jednak dla uzyskania pełniejszego obrazu dotyczącego związku między systemem wartości a aktywnością obronną kontynuować badania, w których znacząco szerszą grupę stanowiłoby adoleseenci z III poziomu rozwoju moralnego.

Piśmiennictwo

- [1] **Brzezińska A.:** Społeczna psychologia rozwoju. Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa 2000.
- [2] **Dębska U., Tomaszewska B.:** Młodzież epoki przemian. Niektóre osobowościowe wskaźniki trudności w dobrym funkcjonowaniu we współczesnej rzeczywistości. *Prace Psychologiczne* LIV 2001.
- [3] **Kielar-Turska M.:** Rozwój człowieka w pełnym cyklu życia. [W:] *Psychologia*. Podręcznik akademicki. T. 1. Red.: Strelau J. GWP, Gdańsk 2000.
- [4] **Obuchowska I.:** Adolescencja. [W:] *Psychologia rozwoju człowieka*. Red.: Harwas-Napierała B., Trempała J. PWN, Warszawa 2000, s. 179.
- [5] **Muszyński H.:** Rozwój moralny. WSiP, Warszawa 1987.
- [6] **Senejko A.:** Psychiczne i psychospołeczne obrony człowieka w ich teoretycznym i empirycznym wymiarze. *Studia psychologiczne* 2003, 41, 4, 87–104.
- [7] **Senejko A.:** Obrona psychologiczna jako narzędzie rozwoju. Na przykładzie adolescencji. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2010.
- [8] **Rest J.:** Manual for the Defining Issues Test. 3rd ed. Minnesota: Center for the Study of Ethical Development, 1986.
- [9] **Senejko A.:** Specyfika obron psychospołecznych młodzieży jako reakcja na zagrażające wydarzenia życiowe. [W:] *Rozwój człowieka i jego zagrożenia w świetle współczesnej psychologii*. Red.: Łoś Z., Oleszkowicz A. Linea, Wrocław–Lublin, 1997.

Adres do korespondencji:

Monika Trojanowska
ul. Józefa Bożka 13
55-220 Jelcz-Laskowice
e-mail: trojanowska-m@o2.pl

Konflikt interesów: nie występuje

Praca wpłynęła do Redakcji: 14.03.2014 r.
Po recenzji: 23.03.2014 r.
Zaakceptowano do druku: 27.03.2014 r.

Received: 14.03.2014
Revised: 23.03.2014
Accepted: 27.03.2014